

## ПАНСЬКА СІЛЬСЬКА САДИБА ХІХ ст. ЯК КУЛЬТУРНА ФОРМА (на матеріалі Полтавщини та Чернігівщини)

Марина БУДЗАР

Тема дворянської сільської садиби ХVІІІ–ХІХ ст. як факт культурної історії України протягом останнього десятиріччя привертає дедалі більшу увагу вітчизняних дослідників. Її окремі аспекти — історичний, економічний, політологічний, мистецтвознавчий, культурологічний, краєзнавчий — висвітлені в публікаціях І. Родічкина та О. Родічкиної, О. Михайлишин, А. Кривенко, Л. Крощенко, А. Тимошенка, Л. Шевченко, В. Кучеренка, Н. Гассанової та ін. Проблема садиби як багатофункціонального феномена постійно перебувала у колі інтересів російських науковців і, починаючи з 70-х років ХХ ст., успішно розроблялася в працях Ю. Лотмана, С. Ліхачова, Л. Іванової, Т. Каждан, Г. Стерніна, Г. Злочевського, В. Щукіна, М. Рязанцевої. Об'єднання інтересів російських та українських фахівців, передусім у питанні маєткової культури Лівобережної України, має вагоме історичне підґрунтя і давню традицію, закладену ще на межі ХІХ–ХХ сторіч публікаціями часописів “Старые годы”, “Столица и усадьба”, розвідками барона М. Врангеля, Г. Лукомського, Ф. Горностаєва.

Але проблема соціокультурного життя садиби в окремих регіонах України, функціонування певної частини маєтків як культурних гнізд, диференціація їх відповідно до напрямків діяльності господарів досі комплексно не вивчалася.

Садиба впродовж кількох сторіч була невід'ємною складовою економічного, соціального, політичного, мистецького, побутового життя Російської імперії, відбивши у своїй історії основні етапи життєдіяльності дворянської держави. З кінця ХVІІІ до 40-х років ХІХ ст. садиби слугували водночас розкішною резиденцією аристократа, сільським художнім салоном, кабінетом освіченого дворянина, затишним куточком для поета і філософа, поліфункціональним господарством. З 50–60-х років ХІХ ст. під впливом економічних і політичних факторів маєтки почали видозмінюватися, отримуючи нових влас-

ників — купців, промисловців, представників творчої інтелігенції. Можна стверджувати, згадавши вдалий вислів Г. Стерніна, що в цей період відбувся перехід маєтку з розряду суб'єктів культури до розряду об'єктів<sup>1</sup>. Зросло культурне значення садиби за рахунок нівелювання її соціальної ролі. Такі еволюційні процеси дають підстави характеризувати дане утворення як певну культурну форму, процес генезису якої складався з послідовних етапів: активне формування в епоху зародження імперського дворянства, успішний розвиток в культурному соціумі ХІХ ст., збереження значимості символічного характеру після того, як на початку ХХ ст. садиба припинила існування у своїй первісній функції<sup>2</sup>.

З погляду культурологічного, панська сільська садиба має розглядатися водночас як продукт матеріальної діяльності та як культурне середовище. Останній аспект видається особливо цікавим для визначення специфічної ролі дворянських маєтків в історичній долі того регіону України; що був ареною для реалізації імперських амбіцій царського уряду та осереддям опозиційних настроїв традиційної еліти — шляхти, представники якої походили зі старовинних козацько-гетьманських родів<sup>3</sup>.

На землях Полтавської та Чернігівської губерній, утворення яких було задеклароване 14 березня 1801 р., нащадки української старшини, отримавши 1785 року права російського дворянства, стали на шлях соціального просування в імперському суспільстві, але водночас визнавали українську мову національною, користуючись нею у побуті, захоплювалися збиранням і публікацією історичних першоджерел, етнографічних матеріалів, брали участь у соціальних рухах свого часу. Сімейні маєтки ставали для власників місцем втілення їх духовних уподобань, професійних інтересів, політичних симпатій. На відміну від репрезентативних резиденцій середини — другої половини ХVІІІ ст. (К. Розумовського у Батурині, П. Рум'янцева-Задунайського у Вишеньках і Черешеньках, П. Завадовського у

Ляличах, родини Кочубеїв у Диканьці), вони функціонували як “культурні гнізда”, створені зусиллями однієї особи або кількох поколінь. Серед них — садиби державного діяча Д. Трощинського (1754—1829) у селі Кибинці, поета і опозиціонера В. Капніста (1758—1823) в селі Велика Обухівка, письменника-просвітителя, батька декабристів І. Муравйова-Апостола (1770—1851) у селі Хомутець, родини Галаганів у Сокиринцях і Дігтярях, сім’ї Маркевичів-Марковичів у Сварковому, Васьківцях, Турівці, де Бальменів у селі Линовиці, трьох поколінь Тарновських у славетній Качанівці, Закревських у Березовій Рудці, Райзерів-Скаржинських у Постав-Мухах-Круглику, Волконських-Кочубеїв у Вороньках і Вейсбахівці (Білорічиці). Культурна біографія цих осередків охоплює все ХІХ ст., окремі її сторінки ілюструють побутування політичних ідей від початку до кінця сторіччя: зародження українського консерватизму в діях В. Капніста, Д. Трощинського, М. Рєпніна-Волконського (1778—1845) на межі епох, поширення масонських ідей і декабристського руху у 1820-і роки, національне піднесення у зв’язку з діяльністю Т. Шевченка у 1840-і роки, зародження народницької ідеології та формування плеяди земських діячів у пореформений період.

Садибне життя вже з початку сторіччя було формою вияву опозиційних настроїв, коли занурення у приватний господарський та родинний побут давало можливість відійти від офіційної громадської діяльності<sup>4</sup>. Таке “усамітнення” призвело до розширення міжсадибного спілкування поміщиків, до захоплення колекціонуванням, мистецтвом, освітньою справою серед народу, до встановлення зв’язків з діячами культури й мистецтва, що врешті-решт сприяло перетворенню окремих садиб на “культурні гнізда”. Їх вплив на духовне життя зумовлювався і появою національної інтелігенції, наукової і творчої, що для суспільства, яке внаслідок історичних обставин втратило власну еліту<sup>5</sup>, стало доленосною подією.

Садиби, найчастіше невеликі, не досить успішні в господарському плані, що були придуком для людей творчої праці, вже фактом свого існування сприяли формуванню духовної атмосфери в суспільстві. На початку ХІХ ст. до таких осередків належали садиба

Гоголів-Яновських (Яновщина), тепер с. Гоголеве Миргородського району Полтавської обл., маєток П. Білецького-Носенка (1774—1856) на околиці Прилук (тепер Чернігівська обл.), хутір Убіжище (Гребінчин Яр), нині належить до села Мар’янівки Гребінківського р-ну Полтавської обл., “родове гніздо” Є. Гребінки (1812—1848). Із середини ХІХ ст. питома вага та суспільне значення таких садиб, “де природа, мистецтво, спілкування однодумців... з’єднувалися у дещо цілісне...”<sup>6</sup>, зросли. Поступове стирання соціальних розбіжностей між дворянською та різночинною інтелігенцією, зростання інтересу до інтелектуальної діяльності, прагнення до усамітнення з метою присвятити себе творчій праці, — ці та інші фактори зумовили значимість таких родинних помешкань, як Мотрошівка (тепер Борзнянський район Чернігівської обл.) в житті П. Куліша (1819—1897) та Г. Барвінок (1828—1911), маєток Киселів у Дідівцях (тепер Прилуцький район Чернігівської обл.), пов’язаний з останніми роками життя М. Костомарова (1817—1889), хутір Іванівський (тепер с. Шевченка Бахмацького району Чернігівської обл.), де плідно працював М. Ге (1831—1894).

Як бачимо, історичний час є одним з головних факторів визначення садиби як культурної форми та її еволюційного руху. Але існування маєтків насправді не відмінняє того факту, що в їх просторово-часовому континуумі діяли інші складові, зокрема механізми духовної пам’яті — про свій рід, про патріархальний побут предків, про національні святині. “...Культурна пам’ять як творчий механізм... протистоїть часові. Вона зберігає минуле як те, що наявне і нині...”<sup>7</sup> Згадаємо лише меморіальний пагорб, насипаний у Качанівці (тепер Ічнянський район Чернігівської обл.) за часів В. Тарновського (молодшого) (1837—1899) після смерті Т. Шевченка близько дуба, що, за легендарними переказами, був милий поетові, або “священний дуб” із врзаною в нього іконою, яку Т. Шевченко у повісті “Музика” назвав “іконою Іржавецької божої матері”<sup>8</sup>. Таке поєднання у культурній атмосфері садиб їх власники сприймали як необхідне для формування людських почуттів, про що свідчать хоча б рядки сімейної хроніки “Під дубами” з родинного

архіву Г. Галагана (1819–1888): “для повноти життя людини, — писав він, звертаючись до сина, — чиї душа і тіло віддані власній країні, ... необхідно, щоб її сучасне не втрачало певного зв'язку з минулим, яке належить її дому, її родині...”<sup>9</sup> Цікаво, як слова багатого поміщика-українофіла перегукуються з роздумами російського дворянина, письменника і мислителя Л. Толстого (1828–1910), який у середині 1850-х років у начерку “Літо в селі” писав: “Без своєї Ясної Поляни я важко можу уявити собі Росію і власне ставлення до неї... Без Ясної Поляни я, можливо, краще побачу загальні закони, необхідні для моєї Вітчизни, але я не буду пристрасно любити її”<sup>10</sup>.

Особливу роль у поєднанні часових планів садибного простору відігравали родинні портрети, важлива складова художніх колекцій в маєтках, які, за словами відомого дослідника садибної культури, “конкретизували образи та події, що відійшли в минуле, обросли під впливом часу легендами та міфами і сприяли усвідомленню мешканцями садиби свого власного місця в скороминучій зміні поколінь”<sup>11</sup>.

Активність культурної пам'яті в духовній атмосфері садиби XIX ст. безпосередньо пов'язана з символічністю цієї атмосфери, яка є однією зі змістовних характеристик садибного простору. Маючи чітку композиційну будову (в'їзні ворота, центральна алея, головний будинок, церква, служби, парки, природні або штучні водоймища, оранжереї і т. п.), яка в цілому зберігалася впродовж сторіччя, у контексті культури садибний простір виникає при взаємодії двох планів — природного і власне культурного. Мова йде, за словами В. Топорова, “про вміння побачити їх у поєднанні, що є результатом ...паралельної роботи природи та культури...”<sup>12</sup> Садибні парки в XIX ст. — найчастіше пейзажні з елементами регулярних, внаслідок співпраці людського натхнення з розмаїттям “дикої природи”, ставали не тільки середовищем існування для власників, але й впливали на спосіб життя, створювали відчуття незалежного, вільного побутування у власному Едемі, відстороненому від драматичної історії величезної імперії.

Серед таких парків у садибах Полтавщини й Чернігівщини привертають увагу не тіль-

ки видатні пам'ятки садово-паркового мистецтва, що збереглися майже повністю або частково — Качанівський, Сокиринський, Линовицький, Березоворудківський, але й створені зусиллями господарів затишні природні куточки у Великій Обухівці, Яновщині, Турівці, багатьох інших садибах, що їх образи дійшли до нащадків насамперед крізь призму захопленого ставлення сучасників. “Куди не погляну, — писав історик, що завітав до садиби В. Капніста на початку XIX ст., — або скрізь дуби від 12-ти до 15-ти сажнів заввишки і в три мої обхвати завтовшки, або в'яз, або клен, або яблуня, або грушеве дерево в 1/2 аршина в діаметрі...”<sup>13</sup> Воїстину — Едем, де щира земля радо обдаровує людину. Або парк садиби П. Білецького-Носенка на Лапинцях (тоді — під Прилуками), що у спогадах одного з вихованців його пансіону вже в 60-і роки XIX ст. сприймався як вікове створіння: “сад, який постав його працелюбністю, з широкими каналами, ставками та звивистими протоками, ...з острівками, оточеними високими ялинами, — виглядав вже прадавнім...”<sup>14</sup>

Звичайно, не тільки парки, ці “засоби перетворення світу на певний інтер'єр” (вислів Д. Ліхачова<sup>15</sup>), але насамперед архітектурні споруди маєтків теж є поєднанням “природного” і “культурного” у садибному просторі. Визначальним стильовим напрямком в ансамблях Лівобережної України був класицизм, ця невід'ємна складова імперських уподобань (Сокиринці, Дігтярі, Хомутець, Линовиці), але тут він увібрав і традиції народного дерев'яного будівництва та барокові мотиви (Велика Обухівка, Березова Рудка, Турівка, Круглик)<sup>16</sup>. Це зумовлювалося і впливом романтичного світогляду, і тяжінням до традиційних архітектурних форм та врешті-решт призвело до зародження в надрах садибної архітектури тенденцій до переосмислення національного досвіду, раннім проявом яких став “будинок для гостей”, створений за ініціативою Г. Галагана у селі Лебединці (1850-і роки XIX ст.). Цей “первісток народного стилю” (визначення В. Чепелика<sup>17</sup>) репрезентував появу нового стильового напрямку українського архітектурного модерну, у формах якого пізніше були побудовані комплекс будівель у Білорічці (Вейсбахівці), тепер Прилуцький район Чернігівської обл.

(1878–1886) та будинок А. Климова на хуторі Круглик (1913–1914).

Тільки впродовж XIX ст. доля маєткової архітектури Полтавщини й Чернігівщини була пов'язана з іменами архітекторів Дж. Кваренги, М. Мосцепанова, П. Дубровського, Е. Червінського, О. Ягна, А. Білогруда, Д. Дяченка, засвідчивши той факт, що загальні процеси розвитку архітектурної думки не обійшли стороною “садибних гнізд”. Еволюція художнього простору стала наслідком змін у суспільній свідомості, коли вже в середині XIX ст. Г. Галаган, не відмовляючи у смаку своєму батькові, ініціаторові будівництва класицистичного ансамблю в Сокиринцях, писав: “разом зі смертю старого будинку ми поховали нашу патріархальність...”<sup>18</sup>, а Л. Жемчужников (1828–1912) у “Моїх спогадах з минулого”, створених через 40 років після згадуваних подій, назвав той же Сокиринський палац “кам'яною спорудою, характеру нудних споруд часів Олександра I...”<sup>19</sup> Такі спостереження змушують нас ще раз звернутися до роздумів Ю. Лотмана: “Простір, що культурно, і насамперед архітектурно, опановується людиною, — активний елемент людської свідомості...”<sup>20</sup> Тобто, садибний простір у контексті культури є відображенням як індивідуальної, так і суспільної свідомості певної епохи.

Таким чином, поєднання “природного” і “культурного” у просторовому вимірі садиби вводили її до загального історичного, соціального, мистецького середовища, водночас забезпечуючи окреме, тільки їй визначене в ньому місце.

Нарешті, ще однією змістовною ознакою панської садиби як культурної форми став її суто особистісний характер. Особа власника, його майнове, соціальне, політичне становище, його місце в суспільстві (магнат, дідич, інтелектуал, земський діяч, представник творчої праці), — все реалізовувалося на мікрорівні садибного світу і зумовлювало особливості культурної діяльності в ньому.

Український сановний вельможа Д. Трошинський підтримував консервативні проекти В. Капніста, М. Міклашевського, під час подій 1812 р. прагнув зберегти національне забарвлення козацької міліції<sup>21</sup> і в приватному житті залишався захисником української духовності, заснувавши в маєтку Кибинці театр,

у виставах якого, що відбувалися рідною мовою, грали і селяни, і члени сімей В. Гоголя-Яновського та В. Капніста (керівників колективу), Ломиковських, Хілкових та інших.

Г. Галаган, ліберал, активний учасник руху за скасування кріпосництва, земський діяч, у своїй суспільній та культурно-просвітницькій діяльності завжди відчував себе нащадком свого роду, уособленням якого були Сокиринці, “наші милі Сокиринці, де вже п'ять поколінь нашої фамілії жили та померли, залишивши нам статок гарний та ім'я, нічим не заплямоване”<sup>22</sup>. Саме особистість останнього з Галаганів, його суспільна позиція, його політичні та духовні ідеали зробили Сокиринці певним духовним центром, пов'язавши маєток з іменами Т. Шевченка, М. Лисенка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Горленка, Л. Жемчужникова та інших.

К. Скаржинська — (1852(?)–1932), нащадок старовинного роду Райзерів, відомого в Російській імперії з початку XVIII ст., долаючи традиційний дилетантизм, характерний для культурної діяльності освічених дворян, у 80–90-і роки XIX ст. створила у маєтку Круглик під Лубнами перший приватний музей археології, природи та старожитностей, що сприяв розвитку професійної музейної справи в Україні.

Навіть ці окремі приклади свідчать: особистісний фактор є одним з вирішальних для визначення садиби як культурної форми і передусім для характеристики окремих садиб як осередків духовного життя своєї епохи.

Підводячи підсумок, зазначимо, що дослідження панської сільської садиби як культурної форми у межах певної історичної епохи (XIX ст.) дає змогу визначити етапи соціального та духовного генезису даного феномена, складові його просторово-часового континууму у поєднанні природного та культурного планів, простежити дію механізмів культурної пам'яті в його внутрішній структурі та закладає основу для характеристики садиб як “культурних гнізд”, що утворились у результаті поєднання окремих видів діяльності (театральна справа, колекціонування, історичні розвідки, підтримка народної освіти тощо).

Такий соціальний та культурний інститут як шляхетська садиба заслуговує на детальне, неупереджене вивчення, не сплюндроване

“класовим підходом”, засноване на сучасних ідеях культурології та історичної антропології. Подальше дослідження культурної роботи в панських маєтках Лівобережної України, обґрунтування їх типологічної диференціації суттєво поглибить сучасні уявлення про духовне поле української культури XIX сторіччя.

### Прилуки

- <sup>1</sup> Стернин Г. Ю. Русская художественная культура 2-й половины XIX – начала XX века. Исследования. Очерки. – М., 1984. – С. 189.
- <sup>2</sup> Флиер А. Я. Форма культурная // Культурология. XX век. Энциклопедия. – СПб., 1998. – Т. 2. – С. 307.
- <sup>3</sup> Потульницький В. Світогляд українського лівобережного панства 2-ї половини XIX ст. // Київська старовина. – К., 2000. – № 4. – С. 34.
- <sup>4</sup> Родічкін І., Родічкіна О. Сад і культура України // Хроніка 2000. – № 41–42. – С. 101.
- <sup>5</sup> Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 282.
- <sup>6</sup> Каждан Т. П. Русская усадьба // Русская художественная культура 2-й пол. XIX ст. Картина мира. – М., 1991. – С. 381.
- <sup>7</sup> Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2000. – С. 674.
- <sup>8</sup> Шевченко Т. Повести. – К., 1988. – С. 210.
- <sup>9</sup> Галаган Г. Под дубами. Семейная хроника / Начато в 1866 г. – Институт рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 1, од. зб. 6886, арк. 10 оберн.

<sup>10</sup> Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв.: Исторические очерки. – М., 2001. – С. 296.

- <sup>11</sup> Каждан Т. П. Русская усадьба... – С. 370.
- <sup>12</sup> Топоров В. Н. Аптекарьский остров как городское урочище (общий взгляд) // Ноосфера и художественное творчество. – М., 1991. – С. 200.
- <sup>13</sup> Родічкін І., Родічкіна О. Сад... – С. 103.
- <sup>14</sup> Материалы для биографии П. П. Белецкого-Носенко, составленные одним из его воспитанников. – Рукопись. 19 сент. 1861 г. – Институт рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 1, од. зб. 294, арк. 78 оберн.

<sup>15</sup> Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. – СПб., 1991. – С. 8.

<sup>16</sup> Шевченко Л. С. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII–XIX ст. / Автореф. канд. мистецтвознавства. – К., 2003.

<sup>17</sup> Чепелик В. Первісток народного архітектурного стилю Шевченківської доби (Про будинок П. Г. Галагана) // Народна творчість та етнографія. – К., 1989. – № 2. – С. 3–10.

<sup>18</sup> Галаган Г. Старый дом (в Сокиринцах). Очерк. – Институт рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 1, од. зб. 6860, арк. 2.

<sup>19</sup> Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 146.

- <sup>20</sup> Лотман Ю. М. Семиосфера. – С. 683.
- <sup>21</sup> Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського гетьманату // Вісник Київського лінгвістичного університету. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 76.

<sup>22</sup> Галаган Г. Под дубами. Семейная хроника / Начато в 1866 г. – Институт рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 1, од. зб. 6886, арк. 1.

The topic of country seat of the 19<sup>th</sup> century as a cultural form of Ukraine attracts attention of various researchers in the last decade. During a long historical time such house was not only an economical centre but cultural, political and life of elite as well. It has to be analysed from the point of view of cultural studies as a product of material work and as a cultural community. In historical destiny of certain places country seats played a great role because they served as imperial nests of tsardom and oppositional moods of “shlyakhta” at the same time. In this work some peculiarities of the social and cultural life of the country seat of Poltava and Chernigiv regions in the 19<sup>th</sup> century have been analysed as well as the factors of its existence as a cultural form.